

**УДК 371.1.14**

*Лісова Наталія Іванівна,*

*кандидат педагогічних наук, проректор*

*КНЗ «Черкаський обласний інститут*

*післядипломної освіти педагогічних*

*працівників Черкаської обласної ради»*

**ПІДГОТОВКА ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ ДО ПРОВЕДЕННЯ  
МОНІТОРИНГУ ЯКОСТІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В  
УМОВАХ ДЕРЖАВНО-ГРОМАДСЬКОГО УПРАВЛІННЯ**

*Анотація.* У статті розкрито значимість моніторингу в системі загальної середньої освіти як нової технології у відстеженні її якості на сучасному етапі, що характеризується змінами, пов'язаними з реформуванням, модернізацією та демократизацією в українському суспільстві. Розглядаються нові підходи до проведення зовнішнього оцінювання й моніторингу відповідно до концепції «Нова українська школа» та підготовки педагогічних кадрів до їх запровадження в педагогічну практику; наводяться пропозиції з питань оцінювання рівня навчання учнів після завершення початкової, основної та старшої школи.

**Ключові слова:** моніторинг якості освіти, зовнішнє оцінювання, загальна середня освіта, державно-громадське управління .

*Лисовая Наталья Ивановна,*

*кандидат педагогических наук, проректор*

*КУЗ «Черкасский областной институт*

*последипломного образования педагогических*

*работников Черкасской областной рады»*

**ПОДГОТОВКА ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ**

**К ПРОВЕДЕНИЮ МОНИТОРИНГА КАЧЕСТВА ОБЩЕГО  
СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ГОСУДАРСТВЕННО-  
ОБЩЕСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ**

***Аннотация.** В статье раскрыта значимость мониторинга в системе общего среднего образования как новой технологии в изучении ее качества на современном этапе, характеризующемся изменениями, связанными с реформированием, модернизацией и демократизацией в украинском обществе. Рассматриваются новые подходы к проведению внешнего оценивания и мониторинга в соответствии с концепцией «Новая украинская школа», подготовке педагогических кадров к их внедрению в педагогическую практику; приводятся предложения по вопросам оценивания уровня обучения учащихся после завершения начальной, основной и старшей школы.*

***Ключевые слова:** мониторинг качества образования, внешнее оценивание, общее среднее образование, государственно-общественное управление.*

*Lisova Natalia Ivanivna, Ph.D.,*

*Vice Rector Commission on Narcotic Drugs*

*«Cherkassy Regional Institute Postgraduate*

*education teaching staff Cherkasy Regional Council»*

**PREPARATION OF PEDAGOGICAL STAFF  
TO THE MONITORING OF QUALITY OF GENERAL SECONDARY  
EDUCATION IN PUBLIC-SOCIAL MANAGEMENT**

***Annotation.** In the article the author reveals the importance of monitoring in the system of general secondary education as a new technology in studying its quality at the present stage, which is characterized by changes related to the reformation, modernization and democratization of Ukrainian society. The author focuses on new approaches to external evaluation and monitoring in accordance*

*with the concept of the "New Ukrainian School", and the most important on the training of teaching staff for their implementation in pedagogical practice; Expresses his / her opinions on changes in the school system on the issues of studying the level of education of students after the completion of primary, basic and high school.*

**Key words:** *monitoring of the quality of education, external evaluation, general secondary education, public administration.*

**Постановка проблеми.** Нині в центрі уваги вчених і практиків знаходяться зміни, пов'язані з реформуванням національної освіти, потребою упровадження інноваційних технологій, зокрема проведенням моніторингових досліджень на різних управлінських рівнях, які вимагають нових підходів щодо підготовки кадрів. Здається, усім зрозуміло, що система підготовки кадрів має враховувати вимоги ринку праці й відповідати загальносвітовим критеріям якості. Таких змін вимагає інформаційне суспільство, що характеризується активним поширенням нових технологій, розвитком конкуренції в сфері освіти та зростанням її ролі. Варто звернути увагу на те, що доступність, рівень і якість освіти є одним із показників індексу розвитку людського потенціалу (показники оцінки Організацією Об'єднаних Націй), що характеризує якість життя в світі. Особливо велика в цьому роль відводиться школі, учителю, організаторам освітнього процесу.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Безумовно, зміни є сталим звичайним і повсякденним феноменом сучасного світу. Зміна – це «необхідна складова постмодерного суспільства» (за М. Фулланом), проте вона властива, на наше переконання, будь-якому суспільству, яке перебуває в стані розвитку. Історія пам'ятає періоди у розвитку країн, коли зміни відбувалися активно, і навпаки, коли впродовж певного часу вони не спостерігалися. Цей період можна назвати в суспільстві фазою відносної стабільності, яку,

звичайно, штучно втримати неможливо без великих затрат часу, зусиль і ресурсів. Учені, аналізуючи першу й другу фази, приходять до висновку, що «зміни – неминучі й спроби їх зупинити призводять до катастрофічних наслідків»<sup>1,2</sup>.

Як зазначає І. Іванюк, «зміна відбувається незалежно від нашого бажання», бо «це постійний і всеохоплюючий феномен, і ми не можемо контролювати процеси змін. Немає сенсу намагатися розпочати або зупинити фундаментальні соціальні зміни. Ми можемо тільки намагатися вплинути на природу зміни, прискорити або призупинити її поступ, змінити її напрямок або надати їй більш привабливу форму»<sup>3</sup>. Виникає питання: Чи охоплюють ці зміни галузь освіти? І як практики, можемо зразу ж відповісти однозначно: «Так!» Більше того, зміни в освіті відбуваються постійно, а прискорення їх в освіті є глобальним феноменом. Науковці у дослідженнях процесів в освіті відзначають, що зв'язок між освітою й зміною складний, оскільки освіта – це найбільш консервативна сфера, яка пов'язана з традиціями. Наші опитування вчителів та керівників навчальних закладів у процесі дослідження засвідчили, що частина освітян до змін ставляться з певними застерегами. Одночасно зауважимо, що зміни, незалежно від бажань їхніх учасників, – неминучі, а тому підготовка кадрів до запровадження інноваційних технологій, зокрема освітніх вимірювань, повинна мати випереджувальний підготовчий етап.

**Формулювання цілей статті.** Висвітлення особливості підготовки педагогічних кадрів до проведення моніторингу якості загальної середньої освіти на різних управлінських рівнях в умовах державно-громадського управління.

---

<sup>1</sup> Іванюк І. В. Освітня політика: [навч. посіб.] / І. В. Іванюк. – К.: Таксон, 2006. – 226 с.

<sup>2</sup> Фуллан М. Сили змін. Вимірювання глибини освітніх реформ / Пер. з англ. Г. Шиян та Р. Шиян. – Львів: Літопис, 2000. – 269 с.

<sup>3</sup> Іванюк І. В. Освітня політика: [навч. посіб.] / І. В. Іванюк. – К.: Таксон, 2006. – 226 с.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Особливо актуальним на сучасному етапі є питання вивчення якості шкільної освіти, тому зарубіжні та вітчизняні вчені розглядають сутність цього явища, досліджують основи моніторингу якості, вимірювання рівня навчання учнів, якісного складу кадрового потенціалу тощо. Зазначені питання відображені у наукових розвідках учених, зокрема: «Роль регіонального центру оцінювання якості освіти щодо підготовки й підвищення кваліфікації педагогічних працівників у галузі освітніх вимірювань» (А. Анісімов, М. Ремез)<sup>4</sup>, «Підвищення кваліфікації керівників освіти за дистанційною формою навчання» (В. Олійник та ін.)<sup>5</sup>, «Оцінка якості початкової освіти на основі кваліметричного підходу» (О. Ануфрієва)<sup>6</sup>, «Організація діяльності педагогічного колективу школи щодо контролю за засвоєнням учнями змісту навчання» (Г. Єльнікова)<sup>7</sup>, «Державне управління якістю загальної середньої освіти в Україні» (Т. Лукіна)<sup>8</sup> та ін.

Поряд із цим, зазначимо, що підготовка педагогічних кадрів взагалі, а до проведення моніторингу якості загальної середньої освіти в умовах державно-громадського управління зокрема залишається актуальною, особливо це стосується якості освіти на регіональному, міському (районному) та локальному рівнях. Адже підготовка кадрів визнана

---

<sup>4</sup> Анісімов А. Ю, Ремез Н. Д. Роль дистанційних технологій в системі роботи регіонального центру оцінювання якості освіти щодо підготовки і підвищення кваліфікації педагогічних працівників у галузі освітніх вимірювань / Матеріали У Міжнародної науково-методичної конференції «Освітні вимірювання-2015. Реформування зовнішнього незалежного оцінювання: методологія, модель, основні складові», Одеса, 2015.

<sup>5</sup> 7. Підвищення кваліфікації керівників освіти за дистанційною формою навчання / За заг. ред. В.В. Олійника. – К.: Логос, 2006. – 408 с.

<sup>6</sup> 2. Ануфрієва О. Л. Оцінка якості початкової освіти на основі кваліметричного підходу : автореферат дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О. Л. Ануфрієва ; Центр. ін.-т післядипл. пед. освіти АПН України. – К., 2000. – 18с.

<sup>7</sup> Єльнікова Г. В. Організація діяльності педагогічного колективу школи щодо контролю за засвоєнням учнями змісту навчання : навч. посіб. для слухачів ін-в післядипл. освіти та кер. загальноосв. шкіл / Г. В. Єльнікова. – Харків: ХОІНОПП, 1996. – 60 с.

<sup>8</sup> Лукіна Т. О. Державне управління якістю загальної середньої освіти в Україні: [монографія] / Т. О. Лукіна. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 292 с.

пріоритетним напрямом сучасної державної освітньої політики, тому перебуває в центрі уваги вчених і практиків, методистів і управлінців різних рівнів.

Систему підвищення кваліфікації розглядаємо як своєрідний випереджувальний механізм, що адаптує загальну середню освіту до нових умов управління нею. За таких обставин потребують особливої уваги й проблеми довірчої взаємодії на рівні вертикальних і горизонтальних зв'язків управління, співвіднесення системи освіти регіону та районних (міських) освітніх систем, які мають як спільні, так і відмінні аспекти у закономірностях свого розвитку, насамперед у якості надання освітніх послуг. Певні кроки для розв'язання цієї проблеми здійснюють заклади післядипломної освіти. Якщо розглядати їх з методичної точки зору, то варто зробити акценти на виявлення потреб, прагнень, рівня готовності до запровадження технології моніторингу якості освіти. На основі виявлених потреб у процесі анкетування нами передбачено розглянути, поглиблено опрацювати питання загальнотеоретичної та практичної підготовки вчителів та керівників навчальних закладів до педагогічного оцінювання, проведення моніторингових досліджень, зокрема: управління якістю освіти в загальноосвітньому навчальному закладі; системний підхід до здійснення моніторингу якості освіти; види та методи проведення моніторингових досліджень; визначення критеріїв оцінювання якості шкільної освіти; методика проведення моніторингу рівня професійної компетентності педагогічних працівників; створення системи моніторингу рівня навчальних досягнень учнів тощо.

Наступним кроком стали розробка концептуальних ідей, обґрунтування моделі моніторингу якості освіти в області та визначення завдань щодо становлення й розвитку:

- теоретичне обґрунтування моделі моніторингу якості освіти;
- структура, зміст, технології її впровадження;

- напрями та об'єкти моніторингових досліджень на регіональному рівні;
- підготовка педагогічних кадрів щодо впровадження моніторингу якості освіти в області.

Реалізацію завдань та змісту регіональної моделі моніторингу якості освіти здійснюємо шляхом комплексного програмно-цільового проекту «Основні напрями моніторингових досліджень у системі загальної середньої освіти Черкаської області на 2015–2017 рр.». Це вже третій проект, який сприяє становленню системи регіонального моніторингу якості освіти. Важливу роль у підготовці кадрів відіграє регіональний освітній проект «Організаційний механізм упровадження інноваційних технологій та здійснення психолого-педагогічної підготовленості вчителів із освітніх вимірювань», співорганізаторами якого є педагогічні працівники КНЗ «Черкаський ОПОПП», Київського РЦОЯО, Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького, навчальних закладів системи загальної середньої освіти. Крім цього, важливу роль у системі підготовки вчителів і керівників навчальних закладів до проведення моніторингових досліджень якості освіти відіграє аналітична робота з їх результатами. Для цього нами розроблено проект «Розвиток освітньої аналітики в системі загальної середньої освіти» (на 2015–2017 роки). Для підготовки педагогічних кадрів до роботи в нових умовах управління якістю освіти використовувалися різні методичні форми. Ефективними, на думку учасників проектів, були такі: школа управлінської та методичної майстерності, школа розробників та експертів інноваційних методик освітніх вимірювань, Інтернет-школа, методичні діалоги, семінари, майстер-класи тощо. Така система форм методичного навчання допомогла педагогічним працівникам, насамперед, усвідомити важливість моніторингу як педагогічного явища, сформувати вміння запровадження моніторингової технології, аналізу одержаної інформації, виявляти слабкі та сильні сторони навчально-



виховного процесу й коригувати його, співпрацювати з організаторами моніторингових досліджень, забезпечувати організаційно-методичний супровід процесу досліджень.

У ході навчання вдалося зреалізувати ще одну мету: підготувати вчителів та учнів до міжнародних моніторингових досліджень. У 2016 р. Україна долучилася до міжнародного дослідження якості освіти – PISA (Programme for international student assessment), основний етап якого заплановано провести у 2018 р. Розуміючи, що такі вимірювання не можуть здійснюватися без підготовки вчителів та учнів, упродовж кінця грудня 2016 р. – першої декади січня 2017 р. проведено міжрайонні навчальні семінари для вчителів української мови, математики, фізики, хімії, біології, географії, відповідальних за моніторингові дослідження, методистів районних (міських) методичних кабінетів області, на яких розглянуто питання мотивування вчителя, учня, керівника (адміністратора) школи; унікальність дослідження (інноваційна концепція грамотності, відповідність ідеї навчання впродовж життя), специфіку тестування та анкетування (дослідження не зосереджується на знанні програмового матеріалу 15-річними, а виявляє здатність використання учнями знань і вмінь у різних життєвих ситуаціях, ставлення до навчання, їхні звички в школі та позашкільному середовищі) тощо; акцентовано увагу також на результатах регіональних моніторингових досліджень, інструментарієм яких були тестові завдання компетентнісного характеру, та всеукраїнського опитування випускників загальноосвітніх навчальних закладів 2016 року щодо впливу соціально-економічних чинників на результати екзаменів, результати якого підготовлено Інститутом освітньої аналітики за сприяння Українського центру оцінювання якості освіти та безпосередньої участі Аналітичного центру CEDOS, Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України). Методисти лабораторії природничо-математичних дисциплін



та лабораторії гуманітарних дисциплін ознайомили учасників семінарів з прикладами компетентнісних тестових завдань з кожної галузі дослідження PISA, обговорили тексти, тестові завдання та вчили самостійно створювати завдання такого типу. Таким чином відбувся живий діалог з педагогами. Водночас додамо, що одне з найбільш нелегких завдань освіти на сучасному етапі – це підготовка не просто людей, які отримують нові знання, професію, а таких, які вміють мислити. Однак, щоб навчити людей мислити творчо та інноваційно, сам «процес навчання повинен бути зразком творчості та інноваційності». Компетентнісний підхід нас до цього спрямовує.

Аналіз системи підготовки педагогічних працівників дав можливість зробити узагальнення та визначити проблеми. По-перше, інформація моніторингових досліджень, аналітична робота над нею впливає на внесення змін в управління якістю шкільної освіти; по-друге, спонукає до пошуку механізмів забезпечення новою інформацією про стан розвитку ЗСО; по-третє, змушує педагогічних працівників об'єктивно оцінювати рівень навчання учнів; по-четверте, сприяє шкільній освіті стати відкритою, допомагає у подоланні формалізму в оцінюванні знань учнів та діяльності вчителів, керівників навчальних закладів. Крім того, відстежуються й проблеми, суть яких зводиться до постійного оновлення складу педагогічних кадрів, які залучаються до проведення моніторингу та потребують відповідного навчання. У зв'язку із внесенням змін до Державних стандартів бракує знань у вчителів із питань освітніх вимірювань та оцінювання сформованих ключових компетенцій.

Досвід проведення зовнішнього незалежного оцінювання впродовж останніх десяти років підтвердив, що одержані результати стають «джерелом інформації для моніторингу та покращення якості освіти» [8]. В умовах проведення реформ у суспільстві та освіті зовнішнє оцінювання все більше розширює сферу застосування. Зокрема, законопроектом «Про освіту»

передбачається незалежна оцінка рівня знань та компетентностей після початкової, базової та старшої школи, а при зміні змісту освіти зростає потреба у моніторингових дослідженнях для визначення результативності запровадження нових навчальних програм у Новій українській школі.

Розширення сфери застосування ставить нові виклики перед системою зовнішнього оцінювання та потребує нових форм і підходів з його організації. Перший виклик, який можна виокремити уже сьогодні, – це забезпечення постійної підготовки вчителів до його проведення. Другий – вчасне створення якісного інструментарію працівниками незалежних національних структур для проведення зовнішнього оцінювання й на рівнях завершення навчання в початковій школі та базовій. Підтримуємо думку дослідниці І. Совсун, що мета ЗНО – це не лише «боротьба з корупцією», на сьогодні результати його мають слугувати достовірною інформацією про рівень якості освіти, ефективність впроваджуваних інновацій тощо<sup>9</sup>. Вважаємо, чим раніше будуть виявлені проблеми в якості підготовки учнів та вчителів, тим результативнішим буде впровадження освітніх реформ. Долучаємося до обговорення питання щодо впровадження незалежного оцінювання рівня навчання учнів після завершення початкової школи, висловимо власні судження з цього приводу. Пропонуємо державну підсумкову атестацію проводити у формі ЗНО, охопити нею всіх четвертокласників, запровадити одну методiku й один інструментарій. Таке оцінювання має проводити не вчитель початкової школи, а комісія, створена з числа учителів основної школи. Принагідно варто зробити екскурс в історію розвитку екзаменів, зокрема, пригадаємо проведення контролю знань учнів у початковій школі в період другої половини XIX ст., де екзаменатором обов'язково був не той учитель, який навчав учнів, а залучався ззовні, та й

---

<sup>9</sup> Совсун І. Освітні вимірювання в Україні (Дорожня карта) / Режим доступу: <http://www.useti.org.ua/uk/news/2319/osvitni-vimiryuvannya-v-ukrayini-dorozhnya-karta.html>

матеріал добирався не за тими підручниками, за якими навчалися учні<sup>10</sup>. Природно виникає питання: чому в наш час в організаторів освітнього процесу з'являється страх? Чому він з'являється? Думаймо разом!

Вступ до старшої школи планується забезпечити на основі результатів незалежного іспиту (зовнішнього оцінювання). Такий іспит має проводитися на основі тих самих процедур, що й ЗНО для вступу до вишів задля гарантування незалежності та об'єктивності оцінювання. Знову ж звертаємо увагу на підготовку педагогічних працівників до проведення цих іспитів. Вважаємо, що запроваджувати таку процедуру серед учнів 9 класів можна лише після того, як будуть підготовлені, насамперед, учителі з питань змісту нових програм, розуміння філософії нової школи, оволодіння педагогічними прийомами, необхідними для проведення іспитів, механізмами об'єктивного оцінювання сформованих компетентностей та визначення результатів тощо.

На нашу думку, вчасна підготовка вчителів дасть можливість якісно навчати учнів, уміти аналізувати їхні результати, коригувати навчальні плани, компетентно проводити роз'яснювальну роботу серед учнів, батьків та громадськості. Переконані, що якість освіти залежить від багатьох чинників, зокрема від державно-громадського управління якістю освіти. Задля виконання завдань, поставлених державою та громадянським суспільством, необхідно створити умови для постійного підвищення кваліфікації осіб, які забезпечуватимуть навчальний процес у школах, займатимуться розробкою та впровадженням моніторингових досліджень, підготовкою відповідного інструментарію тощо. З попередньо висловлених суджень, впливає ще таке узагальнення: результати моніторингових досліджень допомагають суб'єктам державно-громадського управління відкрито обговорювати позитивні здобутки й певні проблеми якості шкільної

---

<sup>10</sup> Корф Н.А. Русская начальная школа. Руководство для земских гласных и учителей сельских школ / Н.А. Корф. - СПб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова, 1872. -274 с.

освіти, служать основою для прийняття обґрунтованих та виважених рішень щодо розвитку загальної середньої освіти, вдосконалення шляхів реформування та модернізації освітньої галузі в цілому.

Підсумовуючи, робимо такі **висновки**:

1. Необхідно постійно вдосконалювати систему підвищення кваліфікації, своєчасно оновлювати її зміст, враховуючи сучасні результати досліджень у галузі педагогіки, методики, психології та філософії освіти.

2. У процесі підвищення кваліфікації вчителів обов'язково враховувати результати моніторингових досліджень, пріоритетні напрями державної освітньої політики через призму гнучкості й різноманітності програм, переглядати усталені педагогічні позиції, забезпечувати співпрацю та співтворчість викладачів і слухачів, спрямовувати спільну діяльність на вирішення різних педагогічних завдань щодо впровадження інноваційних технологій, зокрема моніторингу якості освіти.

3. Для компетентного вимірювання якості освіти необхідно організувати дієву систему моніторингових досліджень на всіх рівнях державно-громадського управління. У зв'язку з цим необхідно створити систему підготовки педагогічних кадрів, яка б базувалася на різних інноваційних методичних формах (методичні проекти, школи методичної та управлінської майстерності, психолого-педагогічні тренінги тощо).

4. Під час підготовки педагогічних кадрів до проведення моніторингу якості загальної середньої освіти активно використовувати ІКТ-технології (Інтернет-школи, сайти, інтернет-діалоги тощо).

5. Органи державно-громадського управління загальною середньою освітою мають сприяти проведенню зовнішнього оцінювання, відстежувати та аналізувати його результати, коректно використовувати інформацію моніторингових досліджень та ухвалювати відповідні управлінські рішення.

### **СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ**

1. Анісімов А. Ю, Ремез Н. Д. Роль дистанційних технологій в системі роботи регіонального центру оцінювання якості освіти щодо підготовки і підвищення кваліфікації педагогічних працівників у галузі освітніх вимірювань / А. Ю. Анісімов, Н. Д. Ремез: матеріали V Міжнар. наук.-метод. конф. «Освітні вимірювання – 2015. Реформування зовнішнього незалежного оцінювання: методологія, модель, основні складові», Одеса, 2015.
2. Ануфрієва О. Л. Оцінка якості початкової освіти на основі кваліметричного підходу: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук: 13.00.01 / О. Л. Ануфрієва; Центр. ін.-т післядипл. пед. освіти АПН України. – К., 2000. – 18 с.
3. Єльнікова Г. В. Організація діяльності педагогічного колективу школи щодо контролю за засвоєнням учнями змісту навчання: навч. посіб. для слухачів ін-в післядипл. освіти та кер. загальноосв. шкіл / Г. В. Єльнікова. – Харків: ХОІНОПП, 1996. – 60 с.
4. Іванюк І. В. Освітня політика: навч. посіб. / І. В. Іванюк. – К.: Таксон, 2006. – 226 с.
5. Корф Н. А. Русская начальная школа. Руководство для земских гласных и учителей сельских школ / Н. А. Корф. – СПб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова, 1872. – 274 с.
6. Лукіна Т. О. Державне управління якістю загальної середньої освіти в Україні: [монографія] / Т. О. Лукіна. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 292 с.
7. Підвищення кваліфікації керівників освіти за дистанційною формою навчання / За заг. ред. В. В. Олійника. – К.: Логос, 2006. – 408 с.
8. Совсун І. Освітні вимірювання в Україні (Дорожня карта) / Режим доступу: <http://www.useti.org.ua/uk/news/2319/osvitni-vimiryuvannya-v-ukrayini-dorozhnya-karta.html>

9. Фуллан М. Сили змін. Вимірювання глибини освітніх реформ / Пер. з англ. Г. Шиян та Р. Шиян. – Львів: Літопис, 2000. – 269 с.